«8D02305 - Шетел филологиясы (шығыс тілдері)» білім беру бағдарламасының докторанты Койбакова Айжан Съездовнаның философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған «Қытай ономастикалық атауларын қазақ-латын графикасында транслитерациялаудың лингвистикалық негіздері» тақырыбындағы диссертациялық жұмысына

АҢДАТПА

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Зерттеу тақырыбының өзектілігі бүгінгі ұлттық жаңғыру, цифрландыру және ғылыми-инновациялық даму басымдықтарымен тікелей сабақтасып, қазақ ономастикасының жаңа графикалық жүйедегі нормативтік әрі қолданбалы міндеттерін айқындауды талап етеді. «Цифрландыру, ғылым және инновациялар есебінен технологиялық серпіліс» және «Ұлттық рухани жаңғыру» ұлттық жобалары, сондай-ақ «Ұлы Дала Елі» идеясы ұлттық бірегейлікті нығайту, мәдени кодты сақтау және оны цифрлық кеңістікте орнықтыру міндеттерін алға қояды. Осы міндеттер аясында жалқы атауларды дұрыс беру, біріздендіру және стандарттау ұлттық жадының тілдік репрезентациясын қамтамасыз ететін маңызды тетікке айналады. Сонымен қатар жоғары білім мен ғылымды дамытудың 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы қолданбалы зерттеулердің нәтижесін практикаға енгізуді, дерекке сүйенген стандарттар мен ғылыми негізделген ұсынымдарды қалыптастыруды басым бағыт ретінде белгілейді.

Зерттеудің өзектілігін, *біріншіден*, қазақ жазуын латын әліпбиіне кезең-кезеңімен көшіру үдерісі күшейтеді. Жаңа графика ұлттық орфографиялық жүйені жаңғыртумен бірге шеттілдік жалқы атауларды, соның ішінде қытай ономастикалық атауларын беру қағидаларын қайта қарастыру қажеттігін туындатады. Бұған дейін қалыптасқан жазу тәжірибесі көбіне орыс тілі арқылы орныққан транскрипциялық дәстүрге сүйенгенімен, латыннегізді жазу жағдайында дыбысты таңбалау ұстанымдары өзгереді. Мұнда мақсат жалаң «әр дыбысты бір әріппен беру» емес, қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне сай, оқылымы мен танылуы тұрақты, ғылыми тұрғыдан дәл әрі бірізді графикалық үлгіні қалыптастыру болып табылады.

Екіншіден, қазіргі қазақ тіліндегі БАҚ, оқу әдебиеттері және аударма мәтіндерінде қытай ономастикалық атауларының бірнеше орфографиялық нұсқада қатар қолданылуы тұрақты норманың толық орнықпағанын көрсетеді. Мұндай көпнұсқалылық мәтінді қабылдауды қиындатып қана қоймай, цифрлық дерекқорларда, ақпараттық іздеу жүйелерінде, ресми құжат айналымында және деректерді сәйкестендіру үдерістерінде нақты кедергілер туғызады.

Үшіншіден, қытай және қазақ тілдерінің фонологиялық құрылымы, жазу принциптері мен ономастикалық жүйелері типологиялық тұрғыдан едәуір алшақ. Қытай тілінің буындық ұйымдасуы, тондық жүйесі, иероглифтік жазуы

және пиньинь транскрипциясы атауларды алфавиттік принципке негізделген, агглютинативті қазақ тіліне бейімдеуде фонологиялық әрі графемалық қиындықтар тудырады. Бұған қоса қытай атауларын латын графикасында беруге арналған арнайы зерттеулердің саны шектеулі, ал кирилл негізіндегі тәжірибенің өзі толық жүйеленіп, нормативтік тұрғыдан бір ізге түсті деуге келмейді. Сондықтан қытай ономастикалық атауларын латын графикасында транслитерациялаудың лингвистикалық негіздерін айқындау ономастика, орфография және қолданбалы лингвистика тоғысындағы өзекті ғылыми бағыт болып табылады, әрі ол халықаралық қолданысқа жақындау, дыбыстық бұрмалауды азайту, цифрлық ортада енгізу мен іздеуді жеңілдету арқылы қазақ тілінің ғылыми-ақпараттық кеңістіктегі орнығуын күшейтуге қызмет етеді.

Зерттеудің нысаны. Қытай ономастикалық атаулары, транлитерация, транскрипция.

Зерттеу пәні. Қытай ономастикалық атауларын қазақ тілінде транскрипциялау және транслитерациялау процесінде қолданылатын фонетикалық, графикалық және орфографиялық заңдылықтар мен принциптер.

Зерттеу жұмысының мақсаты - қытай және қазақ тілдерінің фонологиялық жүйелерін салғастырмалы талдау негізінде қытай ономастикалық атауларын латын графикасында бірізді беруге мүмкіндік беретін ғылыми негізделген, практикалық қолдануға жарамды транслитерациялық модель әзірлеу.

Алға қойған мақсатты орындау мынадай нақты **міндеттер** белгіленді:

- ономастикалық атаулардың лингвистикалық табиғатын айқындап, қытай жалқы есімдерінің семантикалық, құрылымдық және функционалдық белгілерін ономастика теориясы тұрғысынан сипаттау;
- қытай ономастикалық атауларын бір тілден екінші тілге берудің теориялық негіздерін жүйелеп, транскрипция мен транслитерацияның ғылыми принциптерін және олардың қолданылу шектерін нақтылау;
- қытай ономастикалық атауларын кирилл графикасында беру тәжірибесін талдап, жазылымдағы көпнұсқалылықтың фонетикалық, орфографиялық және тарихи себептерін анықтау;
- қытай тілінің буындық-фонологиялық жүйесін сипаттап, инициалдар мен финалдар құрылымының транскрипция және транслитерация үдерістеріне әсерін дәлелді түрде көрсету;
- қытай және қазақ тілдерінің фонетикалық жүйелерін салыстырып, дыбыстық сәйкестіктер мен алшақтықтарды айқындау арқылы қытай жалқы есімдерін қазақ тіліне транслитерациялаудың фонетикалық алғышарттарын негіздеу;
- қытай ономастикалық атауларын латын графикасында бірізді беруге арналған ғылыми негізделген орфографиялық транслитерация моделін әзірлеп, оны жүзеге асыратын қағидалар жүйесін ұсыну.

Зерттеудің дереккөздері. Қазақстандық https://akorda.kz/, https://kaz.inform.kz/, https://aikyn.kz/ электронды БАҚ құралдарындағы қытай

ономастикалық атаулары, анықтамалықтар: Т. Қалибекұлының «Қытайдағы қазақтар қоныстанған елді мекен атауларының анықтамалығы» (2024), «Қазақ тілінің жаңа латын графикалы ұлттық әліпбиі бойынша орфографиялаудың ғылыми-теориялық негіздері. Орфографиялық проспект», «Қазақ тіліндегі өзге тілді ономастикалық атаулардың анықтамалығы» (2020), онлайн энциклопедиялық дереккөз https://www.wikipedia.org/ зерттеу материалдарының дереккөздері ретінде пайдаланылды. Зерттеу барысында 200 топоним, 120-дан астам антропоним жиналды.

Зерттеу жұмысының теориялық-әдіснамалық негіздері.

- ономастиканың жалпы теориясы мен ономастикалық жүйенің құрылымын, жалқы есімдердің қызметі мен типологиясын негіздейтін қағидалар отандық ономастика мектебіндегі Ә.Қайдар, Т.Жанұзақ, Б.Бияров, А.Жартыбаев, Қ.Рысберген, Е.Қойшыбаев, А.Әбдрахманов, А.Нұрмағамбетов, Г.Мәдиева, С. Иманбердиева, Н.Рсалиева еңбектеріне, сондай-ақ А.В.Суперанская, В.Д.Бондалетов, В.А.Никонов, Э.М.Мурзаев, А.К.Матвеев, Н.В.Подольская, Д.И.Ермолович, Р.Коутс, В.Ван Лангэндонк, Джон Стюарт Милль тұжырымдарына сүйенді.

- қытай тіл біліміндегі жалқы есімдер жүйесін, ономастикалық бірліктердің мәнін түсіндіру, жіктеу, нормалау және стандарттау бағыттарын сипаттайтын зерттеулер Ма Цзянжун, Ли Цзиньси, Янь Боцзюн, Ван Ли, Лю Шусин, У Цзувэн, Чэн Зянминь, Цао Чанюань, Ян Личжун, Чжун Анни, Чжоу Шуцзюнь, Ши Фу, Лю Чанфэнь еңбектері арқылы негізделді;

- қытай және қазақ тілдерінің дыбыстық жүйесін салғастыру, дыбыстарды таңбалау және латын графикасында орфографиялық шешім ұсыну үшін фонетика-фонология саласындағы А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, І.Кеңесбаев, Ә.Жүнісбек, С.Мырзабеков және Н.Уәли, Ә.Жүнісбек, Қ.Рысберген, А.Базарбаева, А.Фазылжан, Қ.Күдеринова, Ж.Жұмабаева, Н.Әміржанова, Т.Қалибекұлы, Қ.Ғабитханұлы еңбектері қытай атауларын латыннегізді графикада беру тәжірибесін жүйелеуде басшылыққа алынды.

- қазақ жазуын латын графикасына көшірудің теориялық мәселелерін талдаған Н.Уәли, Ә.Жүнісбек, З.Базарбаева, Е.Қажыбек, А.Алдаш, Б.Момынова, Қ.Қалыбаева, А.Салқынбай, Б.Қапалбек, Ш.Жалмаханов, О.Жұбай, Қ.Күдеринова, А.Фазылжан, Н.Әміржанова, Е.Маралбек және т.б. тұжырымдары;

- транскрипция мен транслитерация мәселелерін құрылымдық лингвистика және таңба теориясы деңгейінде пайымдаған Р.О.Якобсон, Б.А.Успенский, Л.В.Щерба, Л.Р.Зиндер, А.М.Сухотин, Н.Ф.Яковлев, сондай-ақ практикалық транслитерация қағидаттарын талдаған С.А.Бондарук, С.А.Тюрин, Х.Зикмунд, С.В.Колесник еңбектері жалқы есімдерді тілдер арасында берудің принциптерін нақтылауда басшылыққа алынды.

Зерттеу әдістері. Зерттеуде сипаттамалы-талдау, фонологиялық талдау, салғастырмалы-лингвистикалық, графемалық сәйкестік талдауы, орфографиялық модельдеу әдістері қолданылды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы.

- қытай жалқы есімдерінің семантикалық, құрылымдық және функционалдық белгілері ономастика теориясы негізінде жүйеленіп, қазақ тіліндегі сипаттау өлшемдері нақтыланды. Бұл қытай экзонимдерін қазақ ономастикалық кеңістігіне енгізудің теориялық критерийлерін айқындады.

- қытай атауларын тілдер арасында беруге қатысты транскрипция мен транслитерацияның ғылыми принциптері және қолданылу шектері нақты жүйеленді. Соның негізінде жетілдірілген латын әліпбиіне сүйенетін тілге тәуелді транслитерациялау ұстанымы дәлелденді.

- кирилл графикасындағы қытай ономастикалық атауларының көпнұсқалылығы кешенді талданып, оның фонетикалық, орфографиялық және тарихи себептері айқындалды. Бұл құбылыстың орыс тілі арқылы ену арналары мен графемалық ықпалға тәуелді екені негізделді.

- қытай тілінің буындық-фонологиялық жүйесі транслитерация міндетімен байланыстырылып, инициалдар мен финалдардың латын графикасында берілу мүмкіндіктері сипатталды. Дәл таңбалауда қиындық туғызатын проблемалық дыбыс қатарларының тізімі анықталды.

- қытай және қазақ тілдерінің дыбыстық жүйелері салғастырылып, транслитерациялаудың тілтанымдық негіздері анықталды. Нәтижесінде *j, q, x, zh, ch, sh* және бірқатар финалдар үшін қазақша графемалық шешім ұсынуға эмпирикалық негіз берді.

- қытай ономастикалық атауларын латын графикасында бірізді таңбалауға арналған орфографиялық транслитерация моделі мен қағидалар жүйесі әзірленді. Модель қазақ фонологиясын және халықаралық сәйкестендіру талабын қатар сақтайтын компромистік графемалық амалдарды негіздеді.

Зерттеудің теориялық маңызы. Диссертациялық жұмыс қытай жалқы есімдерінің буындық-фонологиялық құрылымы мен қазақ тілінің фонемалық-орфографиялық жүйесінің түйісу механизмдерін нақтылап, тілдер арасындағы атау трансформациясының теориялық моделін ұсынады.

Зерттеудің практикалық маңызы. Зерттеудің практикалық маңызы қытай ономастикалық атауларын латын графикасында бірізді таңбалауға арналған транслитерациялық модель мен орфографиялық қағидалар жүйесін ұсынуымен айқындалады. Ұсынылған шешімдер мемлекеттік құжат айналымында, картографияда, білім беру мен медиамәтіндерде қытай жалқы есімдерін тұрақты қолдануға және көпнұсқалылықты қысқартуға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері қазақ-қытай ономастикалық сөздігін және тақырыптық ономастикалық анықтамалықтарды әзірлеуде дереккөздік әрі нормативтік негіз ретінде пайдалануға жарамды. Жинақталған атаулар мен дәлелденген жазылым үлгілері Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы ономастикалық ішкорпусты толықтыруға, сондай-ақ цифрлық дерекқорларда іздеу мен сәйкестендіруді жеңілдетуге қызмет етеді. Зерттеу материалдары ұлттық үлгідегі үлкен тілдік модельдерге, соның ішінде QazLLM үшін ономастикалық дерекқорын толықтырып, жалқы есімдерді дұрыс тану мен генерациялаудың сапасын арттыруға қолданылады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар.

- қытай ономастикалық атауларының иероглифтік-буындық әрі морфемалық бейтарап құрылымы қазақ тілінің фонемалық және агглютинативтік табиғатымен типологиялық тұрғыдан толық қабыса бермейді. Соған қарамастан қытай буындық ұйымдасуын сақтап, қазақ тіліндегі дыбыстық сәйкестік заңдылықтарын жүйелеу арқылы қазақ-латын графикасында ғылыми негізделген транслитерациялық модель құруға болады.

- қытай жалқы есімдерін латын графикасында таңбалау пиньиньге механикалық тәуелді болмауы тиіс, өйткені нормативтік нәтиже қазақ тілінің фонологиялық заңдылықтары мен орфографиялық ішкі логикасына сәйкес келуімен өлшенеді. Осыған сай транскрипция мен транслитерацияның қағидалары нақтыланып, қытай атауларын берудің тілге тәуелді моделі негізделді.

- қазақ мәтіндік тәжірибесі қытай ономастикалық атауларының бірнеше параллель жазылым нұсқаларының тұрақты қатар қолданылатынын көрсетті. Бұл көпнұсқалылықтың фонетикалық, орфографиялық және тарихи себептерін айқындап, бірізді транслитерация жүйесін ғылыми тұрғыдан стандарттаудың қажеттігін дәлелдейді.

- ономастикалық атауларды бір ғана әмбебап принциппен беру антропоним, топоним, эргоним, идеоним және хоронимдер құрамындағы семантикалық әрі мәдени ақпараттың бір бөлігін көмескілендіреді. Сондықтан атау топтарының функциясы мен қолданыс табиғатына сай дифференциалды стратегия қажет екені негізделіп, антропонимдерге толық транслитерация, топонимдерге шектеулі калькалау элементтері, ұйым мен шығарма атауларына және хоронимдерге гибридті тәсілдің тиімділігі айқындалды.

- қазақ-латын графикасының мүмкіндіктері пиньинь жүйесіндегі негізгі фонемаларды жеткізуге жалпы жеткілікті, бірақ *j/q/x және zh/ch* типтес қатарлар мен *i, e* финалдарын дәл таңбалау арнайы орфографиялық шешімдерді талап етеді. Осы дыбыстар үшін қазақ фонетикасына үйлесетін әрі халықаралық сәйкестендіруді сақтайтын компромистік графемалық амалдар ұсынылды.

- қытай ономастикалық атауларын транслитерациялау тек тілдік мәселе емес, тіл саясаты, білім беру, картография және цифрлық сәйкестендіру талаптарымен сабақтас әлеуметтік-лингвистикалық құбылыс ретінде сипатталады. Сондықтан ономастикалық стандарттау ұсыным деңгейінде қалып қоймай, институционалдық тұрғыдан бекітіліп, қолданымға енгізілуі тиіс.

Жарияланымдар туралы мәлімет. Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері мен қорытындылары отандық және шетелдік ғылыми басылымдарда ғылыми мақала ретінде жарық көрді. Олардың саны – 7.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Зерттеу жұмысы 3 бөлімнен, кіріспе мен қорытындыдан, 7 кесте, 4 сурет, пайдаланылған әдебиеттер тізімі мен 3 қосымшадан тұрады.